

Від автора

«Серед темних лісів і зелених лук, помережана широкими смугами мочарів і повільних замулених річок, дрімає нинішня Чернігівщина, здалека прислухаючись до гомону нового життя. І серед неї її старий історичний осередок, наша українська Равенна — Чернігів — задумано мріє про колишнє життя серед своїх старинних церков, музеїв і архівів — обличений новішою динамікою українського життя...»

Михайло Грушевський,

«Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань»¹, 1928 рік

Минуло вже більше ста років відтоді, як Михайло Грушевський написав ці рядки про Чернігів. Але, здається, за цей час мало що змінилося: Чернігівщина надалі дрімає, а Чернігів так і не став динамічним містом. Може, це й на краще, адже місто має свій шарм. Сьогоднішній Чернігів зачаровує неквапливим ритмом життя, зеленими скверами, широкими вулицями та тисячолітньою історією. Після відвідин Чернігова в туристів лишаються приємні враження й емоції, по них вони повертаються знову й знову.

Текст, який ви тримаєте в руках, — це не історія міста. Ба більше, він таким і не задумувався. Це швидше можна назвати розповідями про життя міста. Але, як і будь-яка біографія, розповідь про життя міста — річ багатоаспектна. Вона мені нагадує чи то капустину, чи то цибулину — щось таке багатошарове. І коли почи-

наеш знімати зовнішній шар, там усередині — ще один. І так буде тривати постійно, бо за кожною подією стоїть якась причина, а потім наслідок, що теж може стати черговою причиною для наступної події. А ще завжди є людський фактор. І як би нам не говорили про якісь об'єктивні історичні процеси чи явища, рішення діяти, як саме діяти чи не діяти взагалі приймає людина. Тож це моя розповідь про місто й людей, які жили в цьому місті, для цього міста й разом з ним.

Моя розповідь про історію Чернігова не претендує називатися науковим викладом. Натомість вона максимально суб'єктивна, адже я хотів би вам показати у своїй розповіді Чернігів таким, як його бачу я: крізь призму власних знань про місто та його мешканців, крізь призму пам'яток, що лишилися в місті, і тих, які не достояли до сьогодення, через постаті людей, які змінювали це місто чи боролися зі змінами в ньому. Але вони, я певен, любили це місто. Адже щось робити для міста можна лише тоді, коли його любиш.

Книжка складається із кількох розділів, що умовно відповідають маршрутам прогулянок містом: прогулянка Дитинцем — головним районом середньовічного Чернігова, прогулянка «за міськими стінами», прогулянка сучасним центром міста... Звісно, це не означає, що ви не можете обрати собі шлях самотійно чи скомбінувати із запропонованих варіантів. Я намагався звернути увагу читача на найцікавіші, на мою думку, об'єкти, які можна оглянути під час такої прогулянки. І, вочевидь, перелік пам'яток, людей та подій з історії Чернігова, які я згадую, геть не вичерпний. Поза мою увагою лишилося ще багато цікавого. Лишилося з об'єктивних причин: неможливо описати все й про все.

Історія Старого міста, або Дитинця, в Чернігові

Дитинець, Вал, Фортеця, Цитадель — це все про одне й те ж місце, історичний центр Чернігова. Цікаво, що його ніколи не називають Старим містом, хоча це і є найстаріший район Чернігова. Для туристів і для чернігівців цей район — це, перш за все, парк. Його висадили, коли перебудовували місто після Другої світової. Від колишніх споруд — а тут стояли житлові та адміністративні будівлі — нічого не лишилося. Зараз у парку збережені найцінніші пам'ятки архітектури: тут можна побачити зразки візантійської архітектури XI ст., давньоруський храм XII ст., цивільні споруди XVII та XIX ст. І все це оригінали. Але краще один раз побачити, ніж сто разів почути. Проте перед початком нашої прогулянки Дитинцем древнього Чернігова, щоб краще розуміти історичне значення пам'яток, які ми оглянемо, слід зробити невеличкий відступ в історію міста.

Злет, занепад і відродження, або Галопом по історії міста

Якщо в історії Чернігова спробувати виділити періоди найбільшого злету, багатства, слави й могутності, то, безперечно, це буде давньоруський час. Чернігівські історики, а вслід за ними й екскурсоводи люблять розповідати, що Чернігів був одним із найбільших міст Східної Європи в часи Середньовіччя. Так воно й було, і під час прогулянки містом ми постійно будемо натикатися на свідчення тієї величі. Перш за все, це середньовічні храми й монастирі, більшість яких діє і донині. Проте розквіт Київської Русі, а з ним і Чернігова, був перерваний монгольською навалою 1237–1240 років. Після цього в розвитку міста був спад, що називають темними віками. Це період від занепаду давньоруського Чернігова приблизно до отримання магдебурзького права, хронологічно це десь від кінця XIII — початку XIV ст. до початку — першої половини XVII ст. Це були справді темні часи в історії міста. Восени 1239 року Чернігів упав під натиском монгольського війська. Місто було майже повністю спалене, населення майже не лишилося. Сліди цього погрому археологи фіксують на всій території давньоруського міста. Дослідники довго дискутували, чи лишилося хоч щось від міста після монголів, чи Чернігів був збудований наново. Але археологічні дослідження дали можливість стверджувати, що якась невеличка частинка населення все ж таки лишилася й життя в місті не переривалося. Хоча на той час це навряд можна було назвати містом. Дуже приблизні обрахунки археологів (адже інформації обмаль і методи не досконалі) нам дають такі цифри: площа міста скоротилася приблизно із 460–500 га до 12 га, а насе-

лення з 18–20 тисяч — до кількох сотень. Звісно, у таких умовах говорити про розвиток міста недоречно. Точніше буде описати цей час словом «виживання».

Після монгольської навали землі Київської Русі поступово розтягли собі сусіди. Чернігів потрапив спочатку до складу Великого князівства Литовського, а на початку XVI ст. — до Московії. Ще майже через століття його завоювала польсько-литовська держава Річ Посполита. І саме із цього часу, на мою думку, розпочинається поступове відродження міста. Цей період в історії Чернігова я називаю Ренесансом міста, він припав на другу половину XVII — перші декади XVIII ст. Про нього зазвичай менше говорять, хоча в Чернігові збереглося досить багато пам'яток, що свідчать про новий злет міста. Це історія, до якої в прямому сенсі слова можна доторкнутися. Те, що на початку XVII ст. розпочалося відродження Чернігова, не означає, що до того часу місто стояло пустою і тут нічого не відбувалося. Звісно, це не так. Місто поступово, хоча й дуже повільно, відновлювалося після монгольського руйнування. Не сприяла цьому й часта зміна державної приналежності, адже такі речі відбуваються в результаті воєн, а це — додаткові руйнування. І навіть якщо вони не зачіпали саме місто, то зазнавала втрат околиця міста, та й економіка регіону в цілому. А місто не могло нормально розвиватися, якщо регіон перебував в економічному занепаді й не було достатньо ресурсів для розвитку міста.

1610 року Чернігів захопило польське військо на чолі з київським підкоморієм Самійлом Горностаєм.

* Підкоморій — одна зі службових посад у Речі Посполитій. Підкоморій опікувався королівськими покоями, також був посередником у спілкуванні монарха зі шляхтою.